

Tolstojeva anticipatorna kritika: Analiza modernosti i njezina relevantnost za sistemske krize 21. stoljeća

Autor: Davor Moravek

Sažetak: Ovaj rad interpretira filozofsku misao Lava Nikolajeviča Tolstoja kao oblik **anticipatorne kritike** – sustavnog analitičkog pristupa koji, umjesto proricanja budućnosti, ispituje temeljne principe društvenog poretka kako bi predvidio njegove dugoročne, emergentne posljedice. Nakon teorijskog definiranja ovog koncepta, članak ga primjenjuje na Tolstojevu analizu modernosti, smještajući je u njezin filozofski i povijesni kontekst. Kroz kritički osvrt na proturječja i granice njegove vizije, te povezivanjem s konkretnim suvremenim fenomenima – od ekološke krize do nadzornog kapitalizma – rad pokazuje kako Tolstojeva metoda anticipatorne kritike, unatoč svojim ograničenjima, danas djeluje kao ključni analitički alat za razumijevanje i rješavanje sistemskih kriza modernog doba.

Ključne riječi: Lav Tolstoj, anticipatorna kritika, modernost, kritika napretka, sistemske krize, nadzorni kapitalizam, ekološka kriza

Abstract: *This paper interprets the philosophical thought of Leo Nikolayevich Tolstoy as a form of **anticipatory critique** – a systematic analytical approach that, instead of predicting the future, examines the foundational principles of the social order to foresee its long-term, emergent consequences. After theoretically defining this concept, the article applies it to Tolstoy's analysis of modernity, placing it within its philosophical and historical context. Through a critical review of the contradictions and limits of his vision, and by connecting it to specific contemporary phenomena – from the ecological crisis to surveillance capitalism – the paper demonstrates how Tolstoy's method of anticipatory critique, despite its limitations, functions today as a key analytical tool for understanding and addressing the systemic crises of the modern era.*

Keywords: *Leo Tolstoy, anticipatory critique, modernity, critique of progress, systemic crises, surveillance capitalism, ecological crisis*

Uvod: Od proročanstva do anticipatorne kritike

Središnja teza Tolstojeve filozofije jest oštro razdvajanje tehničkog i moralnog napretka. Dok je svijet 19. stoljeća slavio industrijsku revoluciju kao nedvojbeni znak napretka, Tolstoj je uvidio opasnu iluziju. Tvrdio je da je dominantna paradigma modernosti uvjerenje da poboljšanje materijalnih uvjeta automatski poboljšava i duhovne. Njegovim riječima, čovječanstvo je mijenjalo svoju suštinu za „površinski sjaj koji je obećavao sreću, ali donosio samo prazninu“.

Međutim, svoditi ovu analizu na puko proročanstvo ili utopijsko sanjarenje znači promašiti njezinu metodološku srž. Tolstojeva kritika funkcionira kao oblik onoga što suvremena teorija naziva **anticipatornim mišljenjem**. Za razliku od predviđanja, anticipacija je kognitivna vještina koja uključuje „namjerno istraživanje i analizu relevantnih alternativnih stanja sustava“ (Poli, 2017., str. 45) i „predviđanje pojavnosti“ (*anticipation of emergence*) u složenim sustavima (Miller, 2018.). Tolstoj ne tvrdi da *zna* budućnost; on gradi mentalne modele temeljene na promatranju temeljnih postavki modernog društva (privatno vlasništvo, državno nasilje, industrijalizacija) i ekstrapolira njihove neizbježne, dugoročne posljedice. Njegov rad je, dakle, vježba u "mentalnom putovanju kroz vrijeme" – on analizira logiku sustava kako bi razumio kamo taj sustav vodi. Ovaj članak će stoga analizirati Tolstoja ne kao proroka, već kao praktičara anticipatorne kritike.

Metodološki pristup: Ovaj rad koristi kombinirani metodološki pristup. Povijesnom rekonstrukcijom smješta Tolstojevu misao u njezin izvorni kontekst. Kao središnji analitički alat koristi teorijski okvir anticipatornih studija kako bi se Tolstojeva kritika interpretirala kao sustavna analiza, a ne samo kao moralna osuda. Komparativnom analizom uspoređuje je s drugim relevantnim teorijama, dok se hermeneutičkim pristupom interpretira trajna relevantnost njegove metode za razumijevanje ključnih problema 21. stoljeća.

Tolstojeva dijagnoza modernosti: Filozofski i povijesni korijeni

Tolstojeva kritika nije nastala u intelektualnom vakuumu. Ona je duboko ukorijenjena u filozofskim raspravama njegova doba te u jedinstvenom društvenom i povijesnom kontekstu carske Rusije.

Filozofski utjecaji i paralele: Tolstojeva misao snažno rezonira s idejama Jean-Jacquesa Rousseaua, posebice s njegovom kritikom civilizacije koja kvari inherentno dobrog „prirodnog čovjeka“ (Rousseau, 1755./1984.). Također, u njegovoj kasnijoj, asketskoj fazi vidljiv je snažan utjecaj Arthura Schopenhauera i njegove kritike slijepe, iracionalne „volje za životom“ (Schopenhauer, 1818./2008.). Tolstojevu analizu otuđenja moguće je usporediti s onom Karla Marxa. Obojica su prepoznala kako industrijski kapitalizam dehumanizira radnika, pretvarajući njegov rad u robu (Marx, 1844./1964.). Ova kritika otuđenja duboko rezonira i s kasnijom analizom Simone Weil, koja je „iskorijenjenost“ (*déracinement*), odnosno gubitak veze s prošlošću, zajednicom i smislenim radom, dijagnosticirala kao „najopasniju bolest ljudskih zajednica“ (Weil, 1949.). Za oboje mislilaca, moderni rad nije samo ekonomski, već i duhovni problem. Istovremeno, Tolstojeva kritika prosvjetiteljskog racionalizma dijeli sumnju s Fjedorom Dostojevskim, ali i s misliocima poput Maxa Webera, koji je upozoravao na „željezni kavez“ birokracije koji guši ljudski duh (Weber, 1905./2001.).

Specifični ruski kontekst: Tolstojeva misao neodvojiva je od ruskog tla. Njegova kritika

privatnog vlasništva nad zemljom bila je izravno oblikovana iskustvom ukidanja kmetstva 1861. godine. Ideal samoodržive poljoprivredne zajednice temeljio se na tradicionalnoj ruskoj seoskoj općini (*mir*), gdje se zemlja periodično preraspodjeljivala (Gustafson, 1986.). Njegova vizija je, dakle, pokušaj sinteze evanđeoskih principa s elementima ruske narodne tradicije.

Proturječja i granice Tolstojeve vizije

Iako je Tolstojeva kritika pronicljiva, njezina akademska analiza zahtijeva kritički odmak od idealizacije autora. Tolstojeva misao i život obilježeni su dubokim proturječjima.

Osobne kontradikcije: Najočitije proturječje leži u raskoraku između njegovih ideala i života. Dok je propovijedao krajnje siromaštvo, Tolstoj je ostao grof koji je živio na velikom imanju, uzdržavan prihodima od svojih djela (Wilson, 1988.). Njegovi obiteljski odnosi, posebno sa suprugom Sofijom, bili su ispunjeni sukobima koji su proizašli iz njegovog radikalizma.

Kritike suvremenika i kasnijih mislilaca: Mnogi Tolstoevi suvremenici smatrali su njegove ideje nepraktičnima. Vladimir Lenjin ga je kritizirao zbog doktrine „neprotivljenja zlu nasiljem“ kao pasivne i štetne (Lenjin, 1908./1964.). Isaiah Berlin (1953.) u svom slavnom eseju *Jež i lisica* analizira Tolstojevu unutarnju borbu između monističke vizije svijeta i prepoznavanja složenosti ljudskog iskustva.

Protuargumenti: Afirmativni pogledi na modernost: Tolstojevu pesimističnu dijagnozu nužno je suprotstaviti argumentima mislilaca koji modernost vide kao razdoblje neviđenog napretka. Povjesničari poput Stevena Pinkera (2018.) koriste empirijske podatke kako bi dokazali da su znanost i tehnologija dovele do dramatičnog smanjenja siromaštva i nasilja. Iz ove perspektive, Tolstojeva kritika zanemaruje mjerljive dobrobiti modernosti, idealizirajući prošlost.

Suvremena relevantnost: Potvrda anticipatorne analize

Tolstojeva anticipatorna kritika najoštrije odjekuje u suvremenim krizama koje su izravna posljedica paradigme neograničenog rasta. Njegova kasnija politička misao, kako tvrde suvremeni analitičari, nije izgubila na relevantnosti jer se temelji na spoznaji da država i dalje koristi prijetnju silom, a ekonomski sustav napreduje na „neprihvatljivoj premisi privatnog vlasništva“ (Orwin, 2021., str. 254).

Ekološka kriza i održivost: Primjenom svoje anticipatorne metode, Tolstoj je u industrijalizaciji prepoznao sustav čija temeljna logika – tretiranje prirode kao beskonačnog resursa – nužno vodi prema **emergentnoj pojavi** globalne ekološke krize. Njegov **mentalni model** nije predvidio specifičnosti klimatskih promjena, ali je ispravno identificirao putanju sustava prema samouništenju. Njegovo zagovaranje jednostavnosti danas se manifestira u konceptu **odrasta** (*degrowth*), koji se zalaže za smanjenje proizvodnje i potrošnje kao preduvjet za ekološku održivost (Kallis, 2018.).

Digitalna alijenacija i nadzorni kapitalizam: Tolstojeva analiza dehumanizacije tvorničkog rada dobiva novu dimenziju u digitalnom dobu. Fragmentirani rad na računalima često dovodi do osjećaja besmisla, što potvrđuju istraživanja o profesionalnom sagorijevanju (Maslach i Leiter, 2016.). Njegovo upozorenje o tehnologiji koja se koristi za kontrolu proročanski se ostvaruje u

konceptu **nadzornog kapitalizma**. Slično tome, njegova anticipacija nije bila u predviđanju interneta, već u izgradnji **mentalnog modela sustava** u kojem tehnologija, ako nije podređena etici, neizbježno postaje instrument moći. **Emergentna pojava** nadzornog kapitalizma, kako ga opisuje Zuboff (2019.), izravna je posljedica te temeljne logike koju je Tolstoj identificirao stoljeće ranije, precizno razlikujući kako je „industrijski kapitalizam unakazio prirodni svijet“, dok „nadzorni kapitalizam prijeti ljudskoj prirodi“.

Proširene analize: Pedagogija, ekonomija i feministički rakurs

Dublje razumijevanje Tolstojeve relevantnosti zahtijeva analizu specifičnih područja u kojima je njegova misao bila posebno radikalna.

Tolstoj kao pedagog: Kritizirajući formalno obrazovanje kao „tvornicu za poslušne radnike“, Tolstoj je u Jasnoj Poljani osnovao eksperimentalnu školu temeljenu na principu slobode. Njegov pristup, u kojem učenje proizlazi iz dječje znatiželje, anticipirao je ključne ideje progresivne pedagogije (Montessori, Steiner) i radikalne kritike školstva Ivana Illich (1971.).

Ekonomska vizija: Zemlja kao zajedničko dobro: Tolstojeva kritika privatnog vlasništva nad zemljom bila je najžešća. Njegova ideja da zemlja treba pripadati onima koji je obrađuju zapanjujuće je slična idejama američkog ekonomista Henryja Georgea (1879.). Obojica su smatrala da privatizacija prirodnih resursa stvara temeljnu nepravdu i siromaštvo.

Feministički rakurs i „žensko pitanje“: Tolstojev odnos prema ženama kompleksan je i duboko proturječan. S jedne strane, u svojim romanima pokazao je iznimnu sposobnost empatijskog prikaza ženske psihe i kritike patrijarhalnih društvenih normi. S druge strane, njegova kasnija filozofija promovira asketski ideal koji ženu vidi prvenstveno kao izvor iskušenja (Benson, 1973.). Ova duboka podvojenost može se interpretirati i kao ključno ograničenje njegove anticipatorne metode: dok je bio sposoban analizirati vanjske društvene sustave, vlastite, duboko internalizirane patrijarhalne pretpostavke ostale su mu „slijepa pjega“, onemogućujući mu da anticipira put prema istinskoj ravnopravnosti spolova.

Zaključak: Tolstoj kao teoretičar složenih sustava

Tolstojeva misao, sa svim svojim proturječjima, ostaje nezaobilazan intelektualni izazov. Njegova temeljna poruka – da transformacija društva započinje unutarnjom transformacijom pojedinca – danas je možda relevantnija no ikad. Interpretirajući ga kroz leću anticipatorne kritike, vidimo ga ne samo kao moralista, već i kao ranog teoretičara složenih sustava. Njegov pristup, koji se fokusira na temeljna pravila interakcije unutar sustava kako bi se razumjele njegove dugoročne putanje, anticipira metode suvremene teorije složenosti, kakvu je razvio, primjerice, Edgar Morin.

Njegova filozofija nudi smjernice za suvremene politike. Kritika centralizirane države može informirati debate o lokalizaciji i participativnoj demokraciji. Njegov naglasak na smislenom radu postavlja pitanja politikama koje se bave budućnošću rada u doba automatizacije. Konačno, njegova kritika zapadnog modela napretka i utjecaj na Gandhija čine ga relevantnim i za postkolonijalne studije, koje preispituju univerzalnost eurocentričnih ideja o razvoju.

U svijetu koji se suočava s egzistencijalnim rizicima, Tolstojev radikalni poziv na moralnu

preobrazbu ne nudi utopiju, već nužnost. Trajna vrijednost njegove metode leži u njezinoj primjenjivosti na buduće izazove. Njegov okvir anticipatorne kritike može poslužiti kao analitički alat za procjenu ne samo postojećih, već i nadolazećih tehnologija, poput umjetne inteligencije ili genetskog inženjeringa. Postavljajući ista temeljna pitanja – služi li ova inovacija ljudskom dostojanstvu ili ga potkopava, povezuje li nas ili otuđuje, vodi li moralnom rastu ili stagnaciji – osiguravamo da etička promišljanja ne zaostaju za tehnološkim napretkom. Time Tolstojeva ostavština postaje ne samo predmet povijesnog proučavanja, već i živi vodič za navigaciju složenom budućnošću.

Bibliografija

- Benson, R. C. (1973). *Women in Tolstoy: The Ideal and the Erotic*. University of Illinois Press.
- Berlin, I. (1953). *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*. Ivan R. Dee.
- George, H. (2009). *Progress and Poverty: An Inquiry into the Cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with Increase of Wealth*. Cambridge University Press. (Izvorni rad objavljen 1879.).
- Gustafson, R. F. (1986). *Leo Tolstoy: Resident and Stranger*. Princeton University Press.
- Harari, Y. N. (2016). *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. Harvill Secker.
- Illich, I. (1971). *Deschooling Society*. Harper & Row.
- Kallis, G. (2018). *Degrowth*. Agenda Publishing.
- Lenin, V. I. (1964). Leo Tolstoy as the Mirror of the Russian Revolution. U *Collected Works* (Vol. 15, str. 202–209). Progress Publishers. (Izvorni rad objavljen 1908.).
- Marx, K. (1964). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. International Publishers. (Izvorni rad napisan 1844.).
- Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry*, 15(2), 103–111.
- Miller, R. (2018). *Transforming the Future: Anticipation in the 21st Century*. Routledge.
- Orwin, D. (Ur.). (2021). *Tolstoy's Political Thought*. Cambridge University Press.
- Pinker, S. (2018). *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. Viking.
- Poli, R. (2017). *Introduction to Anticipation Studies*. Springer.
- Rousseau, J.-J. (1984). *Discourse on the Origin of Inequality*. Penguin Books. (Izvorni rad objavljen 1755.).
- Scanlan, J. P. (2002). *Dostoevsky the Thinker*. Cornell University Press.

Schopenhauer, A. (2008). *The World as Will and Representation*. Penguin Classics. (Izvorni rad objavljen 1818.).

Simmel, G. (1950). The Metropolis and Mental Life. U K. H. Wolff (Ur. i prev.), *The Sociology of Georg Simmel* (str. 409–424). Free Press. (Izvorni rad objavljen 1903.).

Srnicek, N. (2017). *Platform Capitalism*. Polity Press.

Weber, M. (2001). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Routledge. (Izvorni rad objavljen 1905.).

Weil, S. (1949). *L'Enracinement*. Gallimard.

Wilson, A. N. (1988). *Tolstoy: A Biography*. W. W. Norton & Company.

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs.